

Асан Кайгынын поэзиясында таалим-тарбия, илим-билим темасынын чагылдырылышы

XV кылымда жашап өткөн кыргыз элинин даанышман ойчулу жана акыны Асан Кайгыны биз эртели-кеч кыларга иши жок, ойлогону эле кароосуз талаада калган курт-кумурска, жан-жаныбар, тал-терек, ал эми өзү алсыз да, аргасыз да бир байкуш катары элестетип келбедикпи. Ушундай кыжаалаттын үстүндө акындын ой-кыялга чөмүп «ой, чын эле кантти экен» деп сар-санаага батып, боор эти эзилip, өзүнүн ички ой-толгоосун куюлуштуруп ыр сабында чагылдырышы, кыязы, анын акындык жолунун башаты болгондур.

Балким, «кантти экен» деген гумандуулук темасы анын кийинки таалим-тарбия, санат-насаат, терме, жер, аалам жана адилетсиз бийликке карата каяша айтуу темаларынан мурун жаралган чыгаар. Асандын Асан Кайгы атыгып кетиши алгачкы мезгилдерде өзүн актап келген болсо, кийинчерээк активдүү турмуштук позицияга өткөндөн соң атына заты төп келбей калса деле Кайгы ылакабы Асан аты менен бирге энчилүү атка - Асан Кайгыга айланып кала берген. Ал бара-бара гуманисттен эми өз заманынын экинин бири болгон ойчулуна (философуна), адилет издеген акылманга, ийилип, бирок сынбаган ак сөздү расмий бийликтен көрө албай ордого далысын салып баса берген (протест жасаган) даражага өсүп жеткен инсанга (личностко) айланат.

Л. Н. Гумилев Евразиянын көчмөндөрүнүн тарыхында талаа климатынын өзгөрүлүп туруусу аябагандай зор роль ойногондугун белгилейт. Төрт түлүк мал көк чөпсүз, көк чөп суусуз өспөйт, ал эми көчмөндөр төрт түлүк малсыз жашай албаган. Демек, булар баары биригип бир системаны түзүшкөн да, мында негизги орун суу болгон. Нымдуу жерде чөп өсүмдүктөрү жайнаган. Ал такыр жерлерди түштүктөн да, түндүктөн да каптап кирген, ал эми жашаң чөп издеп жапайы ай туяктар, андан соң койлор, уйлар жана атчандарды алып жүрүүчү жылкылар жүрүп отурат. Бул атчандар согушчан ордолорду жана кубаттуу көчмөн державаларды түзүшкөн [1:101]. Ал эми Л.Н.Бернштам Тянь-Шань мына он беш жүз жылдан бери енисейлик конокторду кабыл алып келди. Он беш жүз жылдан ашык мезгил ичи кудуреттүү Сибирь, Енисей дарыясынын жээктеринен ак мөңгүлүү тоолордун этегине кыргыздар өздөрү ачкан өлкөгө акырындык менен, бирок токтолбой агылып келип жатты. Ушул жүз жылдыктар кыргыздардын алгачкы улуу көчүү доору эле [2:522] деп ырастагандай биздин Асан Кайгы бабабыз да XV к. ичиндеги дагы бир улуу көчүүнүн демилгечиси болуп, желмаянына минип жер кезгенге чыккан белем.

Аргымактан жал кетер
Азган журтуң не этер?
Асан Кайгы карыяң
Желмаян минип жер кезер,-

деп Жаныбек хандын бийлигине көңүлү кайт болгон, башына мүшкүл иш түшкөн, душманы башына чыккан, айласын таппай, конушу тоо-токойго айланган Асан Кайгы карыянын желмаян минип жер кезген кербези ошол орто кылымдык кыргыздардын журт которушунун дагы бир учурун элестетери бышык.

Асан Кайгынын аалам, космос тууралуу астрономиялык көз караштары, кыязы, кийинчерээк, өмүрдүн өтүшү менен асмандагы күн, жылдыз, мейкиндик, убакыт жөнүндөгү ой-толгоолорго, кыял-чабыттарга көбүрөөк сүүгүп, аалам сырларын андап-туюуга, түшүнүүгө аракеттенгендигинен улам пайда болгон көрүнөт. Буга чейин адамдын жүрүм-туруму, адеп-ахлак, таалим-тарбия, жан-жаныбар, бак-дарактарды, андан соң жер сырын үйрөнүп отуруп ошол аалам, космос темасына өсүп жеткендей. Албетте, бала кезинде жайдын бир салкын түндөрүндө бир эмес миң укканын:

Аз эмес бул жөнүндө
Атаман калган жомоктор,-

деп өзү айткандай аалам жөнүндөгү алгачкы примитивдүү түшүнүгү:

Асманда жылдыз мончоктой
Көктө турат каалгып
Бир калыбында козголбой,-

деген өңдүү балалык кездеги алыскы жылдыздардын мончоктой гана кичинекей нерсе (от, зат) болуп, көк асманга кыймылсыз кадалып, бир ордуна козголбоочудай болуп көрүнгөн примитивдүү түшүнүгү алгач ирет табигый көрүнүш түрүндө кабылданса, кийинчерээк уруу-уруктук теогониялык түшүнүгүнүн эволюциясынын негизинде түбөлүктүү нерсе болбостугуна көзү жете баштаган ойчул бабабыз:

Бир кезекте бул аалам
Чакыйган муздай тоңорбу...
Мына ушинтип дүйнөдөн,
Адамзатты жойорбу,-

дегени бүгүнкү күндө илим тарабынан далилденип, ааламдын эволюциясы теориясы менен үндөшүп кеткенине бир чети танданасың, бир чети акыр замандын (хаостун) кайсыдыр бир мезгилде келишине ишеними болгондугуна тан бересиң.

Байыркы гректик теокосмогониялык мифтерде илимий-рационалдык таанып билүүгө чейинки түшүнүктөр: Ааламдын эң алгачкы абалынын образы: Хаос, Капкараңгы түн, чексиз Туңгуюк; Хаостон Космоско өтүүчү дүйнөнүн өнүгүү идеясы; Дүйнөнүн тарыхы - Хаос - Космос - Хаос циклдеринын тарыхы катары келиши орун алган [3:82]. Космостун Хаоско кайсыдыр бир мезгилде айланышын Көчмөнчүлүк (номадизм) цивилизациясынын акынынын төмөнкү кападар санаасы ырастап тургандай:

Күн тутулуп жоголсо,
Ай тутулуп жоголсо,
Жылдыз өчүп бөгөлсө,
Күндүн кетип жылуусу
Айдын кетип жарыгы
Капкараңгы түн болор
Дүйнө жүзү не болор?

Бул ыр саптарындагы акылман жердешибиздин астрономиялык түшүнүктөрүнө эми кантип баа бере алабыз? Дүйнөнүн келип чыгышы жөнүндөгү маселе көчмөндөрдө үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун, элдин келип чыгышы, уруктун деңгээлинде муундардын алмашуусу, андагы үй-бүлөлүк өз ара мамилелер жөнүндөгү элестөөлөрдүн позициясынан түшүндүрүлгөн. Теокосмогониялык мифтер – болмуштарды жаратуунун эң жогорку формасы катары келип, дүйнөнү илимий чагылдыруунун эң алгачкы түшүнүктөрүн камтыйт. Ал эми космогониянын илимге чейинки формалары болуп уруу-уруктук теогониялар эсептелинген. Биздин Асан Кайгы бабабыз космоско чейинки Ааламдын эң алгачкы абалына баа бере албаса да, кийинки акыр замандын (хаостун) келишин божомолдойт:

Борошолоп күн жааса,
Бороон чапкын сел болор,
Адамзат баласы
Айланасын таппай дел болор.
Жан-жаныбар баарысы
Жүрө албастан тел болор,-

деп ошол Каран Түндүн прелюдиясын көз алдына тартат. Албетте, мындай алааматты ал өзү да, анын замандаштары да кайсыдыр бир мезгилде табияттын оош-кыйышынан мынчалык болбосо да баштарынан өткөргөндүр. Ал эми төмөнкү ыр саптарындагы адамзаты алигече көрө элек каргашаны Асан Кайгы өзү кайдан сизди экен да, кайдан туйду экен?!:

Дүйнө жүзү чайпалып,
Ашуу бүтүп, бел болоор.
Бар макулук кырылып,
Таштай катып дүйнө
Акыр заман күн болор.

С. М. Абрамзон минтип жазат: «Кыргыздардан биз космогондук түшүнүктөрдүн башталмаларын да табабыз, албетте, бул өткөн заманда койчулардын турмушунун образынан келип чыккан. Аларга Темир Казык, Алтын Казык (Полярная звезда), Үркөр (Плеяда), Чолпон (Венера), Жетиген (Большая медведица), Керген-Саба (4 жылдыздан турган топ жылдыз), Кош-Өгүз жылдыздары белгилүү болгон. Дастара-Кундуз жылдызы кырсык алып келүүчү

жылдыз деп эсептелген, мындан тышкары Кербен жол, Кары жолу (Млечный путь) д.у.с. жылдыздарды билишкен» [4:478]. Кыргыздарда астрономиялык түшүнүктөр асман телолоруна үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүүлөрдөн улам келип чыккан. Конуп-көчүп тиричилик өткөргөн көчмөндөр беттеген багытынан адашпас үчүн Алтын Казык жылдызын бутага алышкан. Бул жылдыз (кээде ал Кут жылдыз же Кут тарых деп аталган) түндүк жактан көрүнүп, жердин айланышына карата кыймылсыз тургандай көрүнгөндүктөн «Алтын Казыкты карай багыт алып жүр», же «Оң жагында дайыма Кут жылдыз тургандай болсун» деп алыс сапарга чыгарда багыт беришкен.

Асан Кайгы Теңир-Тоо тарап сапар аттанганда Сибирь, Көгмөн, Саян тоолорунан да түндүгүрөөк жак менен сапарын уланткан көрүнөт: «Эки учун кар баскан, Алты айга чейин таң аткан» деп (Полярный кругду) айтып жатпайбы. Андан ары ойчул бабабыз:

Таппайсың жерим чатылуу,
Кутпага күчү тайылуу.
Ысырайыл жылдызга,
Бир жак каруу артылуу,-

деп дал ошол Кут жылдызды бел тутуп, «бир жак карууну артып» коюп, Манас ата жердеген, Бакай баба жайлаган Теңир-Тоого улуу көчтүн чыйырын салган го. Ал эми кыргыз жоокери «Айсыз туман баскан карангыда, кыштын күнү, же жайдын күнү болсун, түн ичинде бир көргөн жолунан адашпаган; көрбөгөн жолу болсо Темир Казык жылдызын белгилеп жүргөн. Бул жылдызды кошоктолуу кош музоо» деп атаган [5:228].

Көчмөндөр таалим-тарбия, билимди караламан калкка, жаштарга, уул-кыздарга негизинен эл арасында ооздон-оозго өтүп келген санжыралар, уламыштар, дастандар, ошондой эле кылымдардан бери өз сынын, заманбаптык касиетин жоготпогон макал-лакаптар аркылуу жеткирип турушкан. Асан Кайгынын бул темадагы санат, термелери өтө арбын. Бул анын жаштарды эл-жерин сүйүүгө, коргоого, эмгектенүүгө жана этика, эстетика маселесине көп көңүл бургандыгынан кабар берет. Анын төмөнкү ыр саптары эр жетип бараткан боз балдарга арналып:

Аргымакка миндим деп,
Арткы топтон адашпа.
Күнүндө өзүм болдум деп,
Менменсинип адашпа.

Артык үчүн айтышып
Досторуң менен санашпа,-

деп сөздүн түз да, өтмө маанисинде да аргымагыңа ишенип өзүңүн тобуңан, жамаатыңан адашып калба, бөлүнгөндү бөрү жейт, көпкөлөндөп сөз бербей, менменсинип артык кылам деп, тыртык кылба, жүз пулуң болгуча, жүз досуң болсун, эсептешкен дос болбойт деп насаат сөзүн куюлуштурат.

Илимим журттан ашты деп,
Кеңешсиз сөз баштаба
Кезектүү ишти таштаба,
Жеңемин деп бирөөнү,
Жалган менен коштобо,-

деп айтканы, көрсө таалим-тарбияны, билимди улуулардан, журт агаларынан үйрөнгөн, санат-насаатын уккан, атам замандан бери оозмо-ооз уруудан урууга, элден элге өтүп келген оозеки чыгармачылыкка каныккан, дүйнөнү таанып билүүгө, билимге талпынган, өзүнүн көз алдында эрезеге жеткен (балким, шакирттеринен да болуп жүрбөсүн), жөндөмдүү, шыктуу жигиттерди, боз балдарды, илимиң ашып-ташып жатса да, устатың, насаатчың менен кеңешпей иш баштаба, «ойлобой сүйлөсөң, оорубай ооруга чалдыгасың» дегенчелик кылып дагы бир ирет эскертип өтөт. Баштаган ишинди, бүгүнкүнү эртеңкиге калтырба, максат-мүдөөңө жетиш үчүн жалганды айтып, калпты шыпырба, калпычынын казаны кайнабайт, эртең эле айыбың ачылып, шылдыңга каласың деп насаат айтат.

Аргымакты жаман деп,
Бууданды кайдан табасың?-

деп көчмөнчүлүктөгү ат-адамдын канаты деп, жылкыны ыйык тутуп, аны күтө билип көнгөн элдеги «кой аксагы менен жүз» дегендей «муну минбейм, тигини минем, же тигинин аты андай экен, мындай экен, мен да ошондойду каалайм» деген өңдүү көп эле эпизоддорду көргөн да, уккан Асан Кайгы ушул жогорку саптарда: «Ай, балакай, аны кайдан табасың да, муну кайдан табасың, колдо барын бапестеп алчы» деп өзүнүн насаатын айтат, «уугум сага айтам, уулум сен ук, керегем сага айтам, келиним сен ук» дегендей башкаларына да сабак болчудай кылып көпчүлүккө угуза ыр менен жеткирет.

Акындын: Агайыңды жаман деп,
Тууганды кайдан табасың?..
Алганыңды жаман деп
Асылды кайдан табасың?

же

Улууду жаман деп,
Урматты кайдан табасың?
Карыяуды жаман деп
Кадырды кайдан табасың?

деп акылман бабабыз көпкөлөң боз балдарга, курч жаш жигиттерге үйбүлө куруу, тууган күтүү маселесин козгосо, «өз улууду жаман деп, дагы кимден урмат-сый күтмөксүн», же «улуу кишиуди (ата-эненди, эже-агаңды ж.б.) урматтай албай дөөлөтүнү, кадырыңы дагы кимден издейсиң да, сурайсың» дейт. Бул кыргыздын «Өзүнүн агасын агалай албаган, бирөөнүн үйүн сагалайт» деген элдик макалы менен үндөшүп турат. Ал эми

Ата-журтуу жаман деп,
Как талаада каласың,-

дегени Асан Кайгынын таалим-тарбия темасындагы санат-насааттарынын эу маанилүүсү да, эң таасирдүүсү. Бул ар бир атуулдун бир гана Ата-Журту, эли, тили болот, ошону ардактап күтүп, сактап ал; эл-жеринди жерип кайда батмак элең, кимге эл болмок элең - ушуну унутсаң «как талаада каласың» деп катуу эскертет. Бул акындын жаш муундарга таалим-тарбия маселесиндеги, эл-жерин, уруусун, жакын-туугандарын, жоро-жолдошторун сүйүү, күтө билүү темасындагы эң башкысы. Асан Кайгынын санат, термелеринин дээрлик баарынан мына ушундай дидактикалык, таалим-тарбия мүнөзүндөгү ыр саптарын таба алабыз.

Асан Кайгы орто кылымдык акындар поэзиясынын хан сарайындагы дивандык өкүлдөрүнөн өзгөчөлөнүп материалдык жана рухий жактан өкүмдарларга көз каранды абалда болгон эмес. Муну анын көчмөндүк жашоо образы менен түшүндүрүүгө болот. Акындын төрт тарабы кыбыла болуп, жердиги тоо-таш, токой-чер, талаа-түзөң болгон мал оокаттуу, киндик-кандуу, вертикалдуу да, горизонталдуу да көчүү менен жашаган көчмөн кыргыздардын, казактардын, ногойлордун, кара-калпактардын ардактуу коногу, акыл-насаат айткан даанышманы, элдик акыны болгон. Асан Кайгынын расмий бийлик менен социалдык мамилеси «катылсаң катыгыңды берем», б.а. элиме, уруума жамандык кылсаң, менден жакшылык күтпө, же «сен жакшы болсоң, мен да жакшымын» дегенчелик кылып адил бийден үмүтүн да үзбөйт. Асан Кайгыны элден суурулуп чыккан, караламан журттун камын ойлогон, өзүнүн жеке кызыкчылыгынан, жалпы элдин таламын жогору койгон, адилетсиз бийликти сындаган, калыс бийди жактырып урматтаган өз заманынын чыгаан атуулу деп атоого толук акылуубуз.

Адабияттар

1. Л.Н.Гумилев. Поиски вымышленного царства. М.,1994.
2. Л.Н.Бернштам. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. I т. Б., 1997.
3. В.М.Найдыш. Концепции современного естествознания. М., 2003.
4. С.М.Абрамзон. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер. Б., 1999.
5. Кыргыздар. II том. Б., 1993.

6. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. Б., «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999.